

Петро БІЛОУС

ОВРУЦЬКЕ ПОБОЇЩЕ 977 РОКУ (МІФОЕПІЧНИЙ КОНТЕКСТ)

“У рік 6485 (977), – читаємо у “Повісті минулих літ” (за Іпатським списком), – пішов Ярополк на Олега, брата свого, на Деревлянську землю. І вийшов супроти нього Олег, і приготувались вони обидва до бою, і коли зітнулися війська, переміг Ярополк Олега. І побіг тоді Олег з воями в город, що зветься Вручий. А був міст через рів до воріт городських, і люди, давлячи один одного, спихнули Олега з мосту в урвище. І падало багато людей з мосту, і подавили тут і коней, і людей.

І ввійшовши Ярополк у город Олегів, узяв волость його і послав шукати брата свого. І, шукавши, його не знайшли, та сказав один древлянин: “Я бачив учора, як спихнули його з моста”. І послав Ярополк шукати його. І волочили трупи з рову од ранку й до полудня, і знайшли Олега насподі під трупами, і, винісши, поклали його на коврі. І прийшов Ярополк до нього, і плакав, і сказав Свенельду: “Дивись, адже ти сього хотів”. І погребли Олега на високому місці коло города Вручого, і єсть могила його коло Вручого й до сьогодні”[1, 44-45].

Традиційно цей рядовий літописний епізод тлумачився як фрагмент князівських міжусобиць, боротьба за владу, коли нехтувалися навіть родинні зв'язки. А поза тим ніколи не ставилося питання про те, з яких джерел під пером літописця постав цей епізод та яка функція відведена йому в літописі. Щоб з'ясувати це, слід передусім визначитися, як пов'язані між

Літературознавство

собою Ярополк, Олег, та Володимир, чи були вони братами?

Сумнів щодо їхньої родинної пов'язаності викликає особа Святослава, якому у "Повісті" відведена роль "батька".

С в я т о с л а в. Про народження князя сповіщено під 942 роком: "У сей рік родився Святослав у Ігоря"[1, 25]. Тривалий час формування літопису різними авторами призвів до очевидного "промаху" – батькам Святослава на ту пору було: Ользі – близько 60, а Ігореві – близько 70 років; син у них з'явився на 39 році шлюбу(!). Таку неув'язку у тексті дослідники пояснювали помилкою при переписуванні, коли події, розповідь про які запозичена з "Хроніки" Амартола, з 927 року втрапила до 942-го. Якщо прийняти таку поправку, то далі з'являється ще одна неув'язка: під час битви з древлянами 946 року "кинув списом Святослав на древлян, а спис пролетів між ушима коня і вдарив під ноги коневі, бо був Святослав зовсім малим"[1, 34]. Ця розповідь узгоджується з 942 роком, але не з 927-им, бо тоді Святославу мало б бути 19 літ. Щоправда, далі літописці, говорячи про княжича, тримаються 942 року: Ольга спробувала повернути 13-річного сина до християнства, яке сама вже прийняла, але марно, бо син відмовився, тож мати молилась, "виросшуючи сина свого до змужніння його і до повноліття його". Зафіксувавши вісім "порожніх" років, літопис розпочинає "літо 964-е" фразою: "Коли князь Святослав виріс і змужнів..." (виходить, було йому вже 22 роки). Та от наступні оповіді сповнені дивних неузгоджень. Коли Святославу мало б бути 26 років (968 рік), він уже батько трьох дітей – Ярополка, Олега, Володимира, які з бабою Ольгою "заперлися" в Києві під час нападу печенігів. Звичайно, у 26 років можна мати і більше дітей, але ж не таких дорослих, щоб через два роки посадити Ярополка у Києві, Олега в Овручі, а Володимира відіслати в Новгород.

Можна було б і далі з'ясовувати літописні неув'язки, аргументовано "виправляти" їх, реконструюючи біографію князя, як це і робили дослідники від О. Шахматова до Б. Рибаківа. Та думається, що ті недоречності у літописі виникли від спроб узгодити різночасові і різнотлумачні епічні версії з метою створення династичної концепції у висвітленні історичних початків Русі. А оскільки історичних підстав (і

писемних джерел) для цього не вистачало, то літописці вдавалися до “художнього домислу”.

Результатом такого домислу і є образ Святослава. Насмілюся стверджувати, що він не був сином ні Ольги, ні Ігоря, отож випадає з династичного ланцюга Рюриковичів, сконструйованого літописцями. На відміну від попередніх князів, він і ім'я мав не скандинавське чи хозарське, а слов'янське, місцеве. Слов'янин за походженням (найвірогідніше – полянин), Святослав став дружинником – мабуть, у Свенельда. Пройнявшись психологією ільвінгів-завойовників, добре засвоївши варязьку військову науку, досягши необхідної вправності й агресивності, він ще в молоді літа виділився серед дружинників і міг посперечатися за боярство зі Свенельдом чи Асмудом. Але ті не забували, що він слов'янин, не варязької крові. У поході Ольги на древлян Святополк міг брати участь, але як рядовий воїн, а не малолітній князь. Не дивно, що Ольга до самої смерті, за версією “Повісті”, не віддавала Святославу владу в Києві, та й по її смерті місто йому не дісталось, а перейшло до Ярополка, а потім до Володимира. Схоже на те, що під час війни із древлянами, зокрема під Коростенем, Святослав відзначився і чимось сподобався суворій київській княгині, котра зробила його своїм фаворитом. Так з'явився “новий руський”, тобто мілітаризований слов'янин, що бачив смисл життя у походах та битвах. Ольга використовувала його виключно як інструмент у “збиранні земель”. Сама сидячи в Києві, вона кидала Святослава в усі кінці народжуваної імперії: протягом 964-967 років він воює з хозарами, в'ятичами, касогами, накладаючи на них данину, а тоді вирушає в протилежному напрямку – перемагає болгар, бере городи по Дунаю й осідає в Переяславці, – беручи данину з греків”.

Відчувши свою силу, Святослав подумав і про владу або ж про власну державу зі столицею в Переяславці: “Сказав Святослав матері своїй і боярам своїм: “Не люблю мені є в Києві жити. Хочу жити в Переяславці на Дунаї, бо то є середина землі моєї”[1, 39]. І навіть коли Ольга померла (969 р.), він у Києві не міг залишитися: очевидно, коли Святослав гасав з військом по

величезних просторах від Оки та Волги до Дунаю, у стольнім граді згуртувалася нова політична і військова партія, яка прагнула влади – і це був тріумвірат Ярополка, Олега та Володимира, котрі не допустили до влади партію варяга Свенельда і діждалися смерті Ольги, щоб у 970 році поділити владу на Русі на трьох: Ярополк – у Києві, Олег – в Овручі, Володимир – у Новгороді. Це були люди слов'янського кореня, але чужа ідеологія зі сходу та півночі зробила з них владолюбних та кровожерних *helgi*, котрі заради влади перегризлися поміж собою, і переміг Володимир, якому й дістався київський престол. Ці “нові руські” не були зацікавленими у присутності в Києві такого ж, як вони, претендента на владу – Святослава. Той, правда, подався на Дунай, та все ж Ярополк не був певний, що той не повернеться до Києва, тому, можна припустити, підмовив боярина Свенельда усунути його. Після невдалого походу на Візантію боярин реалізував намову: залишив князя напризволяще “з малою дружиною”, через що той став легкою здобиччю для печенігів коло дніпровських порогів. Зрадивши Святослава, “Свенельд прийшов у Київ до Ярополка”[1, 43].

С в е н е л ь д. Пильніше придивитися до цього літописного персонажа спонукає нас підступна роль, яку він відіграв у провокуванні овруцького побоїща. Звідки взявся Свенельд і хто він такий достеменно – загадка. “Повість минулих літ” вперше згадує про нього якраз того фатального для князя Ігоря 945 року, коли він став жертвою розлючених від непосильної данини древлян. Вже тоді Свенельд був воєводою і мав свою дружину. Вдруге він згадується, коли Ольга вирушила війною проти древлян, і Свенельд виконував свій воїнський обов'язок як воєвода. У 971 році він служить Святославу і присутній на укладенні мирної угоди між Руссю і Візантією. Саме він радить Святославу обійти при поверненні дніпровські пороги на конях, але князь не послухав поради і став здобиччю печенігів. Свенельд же, мабуть-таки, вирушив іншим шляхом, бо повернувся до Києва живим. Послуживши трьом князям, воєвода став потрібним і Ярополку, котрий посів київський престол. Під 975 роком літопис повістує про те, як ще один син

Святослава, Олег, на ловах зумисне убив Люта Свенельдича. “Мовив Ярополкові Свенельд, хочачи відомстити за сина свого: “Піди на брата свого, і візьмеш ти волость його один”[1, 44]. Підбурюваний Ярополк пішов війною на Олега “ і сталася трагедія, після якої Свенельд більше ніде не згадується. Така його літописна біографія, яка може підвести до тривіального висновку: це був вартісний воїн, талановитий воєвода, хитрий та дипломатичний, наблизений до княжої верхівки. Та особливий статус Свенельда у стольному Києві дає підстави засумніватися, що він був вірнопідданим “службакою”, і, мабуть, не все, що його стосувалося, київські літописці захотіли занести на сторінки “Повісті”. Зокрема, випав з неї один досить суттєвий епізод, який знаходимо в Новгородському першому літописі. Тут ідеться про війну Ігоря з древлянами та уличами, в результаті якої обидва племені були “примучені”, але данину від них князь віддав Свенельду [2,102]. З цього стає зрозумілим, чого ремствували дружинники Ігоря, підбиваючи його на похід проти древлян, а з іншого боку – Свенельд не був простим воєводою, бо перед ним запобігав сам князь. Можливо, Свенельд – нащадок когось із тих, хто прибув до Києва з варягом Олегом (якщо взагалі не нащадок самого Олега, хоч, наприклад, О. Шахматов вважав його батьком древлянського князя Мала [2, 340-376; 3], а Вал. Шевчук припускає, що рід Свенельдів тісно пов’язаний з Древлянською землею [4,196-201]). “Каган” Ігор захопив київський престол, відтрутивши од нього законного наступника Свенельда (ім’я вочевидь скандинавського походження), а натомість уступив йому за “моральний збиток” данину від древлян та уличів. Свенельд змирився, але чекав слушної нагоди усунути Ігоря. Така нагода трапилася у 945 році: війна київського князя з древлянами, по суті, була спровокована Свенельдом. Але тут ініціативу перехопила Ольга, і Свенельд залишився на старих позиціях. У 975 році він провокує вже Ярополка на війну проти Олега, сподіваючись виграти цим першість у Києві. Та не судилося. З приходом до влади Володимира воєвода взагалі зникає з політичної арени.

Я р о п о л к. В оповідці про овруцьке побойще Ярополк відіграє провідну роль, тому його персона викликає особливий

інтерес. Вперше він згадується під 968 роком як один із трьох онуків Ольги, котра “заперлася” з ними в Києві, коли вперше на Руську землю прийшли печеніги [1, 38]. Через два роки (по смерті Ольги) “Святослав посадив Ярополка в Києві, а Олега в Древлянах” [1, 40]. Очевидно, Ярополк за відсутності Святослава (той подався до Переяславця воювати з болгарами, а потім з “греками”) був його посадником у Києві, а в 973 році, після загибелі Святослава, став повноправним князем: “Почав княжити в Києві Ярополк” [1, 44]. Далі літопис провадить епічну лінію, пов’язану з тим, як Ярополк “збирав землі” – власне, робив те, що розпочав Олег і продовжували Ігор, Ольга та Святослав. Після того, як Ярополк захопив “волость” Олега овруцького і “посадив посадників у Новгороді” (“молодший брат” Володимир злякався його вчинків і втік “за море”), він фактично став першим монархом на Русі, зосередивши владу в одних руках і зробивши Київ столицею Руської держави (“володів один у Русі”). Та літопис і пізніші історики Русі не акцентують на цьому, а переносять основну увагу на Володимира, котрому, мовляв, судилося завершити консолідацію руських земель. Літописна версія образу Ярополка забарвлює його постать у негативний відтінок: князь, котрий слухає підступних радників, має зазнати невдачі; у ставленні до Олега (жертви овруцького побойща) він негідник, жорстокий і несправедливий брат, а в ставленні до “меншого брата” Володимира – чинник страху і загрози. Літопис навмисне компрометує дії Ярополка й “умертвляє” Олега його руками, оскільки, за неписаними законами феодальної ієрархії, що регламентують спадкоємність влади, узгоджує династичну князівську лінію, “розчищає” шлях до влади “молодшому сину” Святослава – Володимиру, хрестителю Русі. Так що змальований епізод в Овручі має не стільки історичний, скільки політичний аспект, для розгортання якого використано міфоепічні засоби.

М і ф и. Передусім привертає увагу використання у літописі міфа **про трьох братів** (тут варіації цього міфа постають не раз: Сим – Хам – Яфет; Рюрик – Трувор – Синеус; Рус – Лях – Чех; Кий – Хорив – Щек; нарешті, Ярополк – Олег – Володимир).

Мотив трьох братів в овруцькому епізоді видається ближчим до фольклорної традиції, яка, зокрема, відобразилась у казках. “Старшому брату”, Ярополку, дістається головне місто на Русі – Київ, менш значне – Олегу, “середньому”, а “меншому”, Володимиру, – далекий і бунтівливий Новгород. “Старший” виявляє свою владність, загарбуючи і “добро” двох інших братів (у стосунках Ярополка з Олегом зринає мотив суперництва двох братів, де перемагає своєю жорстокістю старший). “Менший” брат спочатку виявляється боягузом (у казкових версіях – дурнем), але то позірна його слабкість, бо далі він, як це бачимо і в казках, постає винахідливим та сильним, мудрим та морально вищим за своїх братів. Так у літописі змальовано Володимира.

У контексті овруцького епізоду прочитується **міф про Рюрика**, що нібито започаткував княжу династію, продовжувачами якої і є “три брати”. Проте на варязький мотив, що реалізувався у сказаннях про Олега (Віщого), напластувалися автохтонні міфологічні уявлення, які виражають собою слов’янський **культ роду**. Звідси і певна суперечність в оповіді: свідомо намагаючись усунути Олега, Ярополк “пускає сльозу” з приводу його загибелі, в чому виявляється його родова причетність до брата, яку б він мав продемонструвати перед своїм оточенням. Саме тут у літописі використано **ригуалізований міф**, пов’язаний з похованням убитого: “І погребли Олега на високому місці коло города Вручого”. Подібним чином, до речі, поховали (тобто закопали тіло у землю) Аскольда і Дира (“віднесли на гору і погребли на горі” – 1, 13), варяга Олега (“І понесли його і погребли на горі, що зветься Щекавицею” – 1, 22), Ігоря, якого вбили древляни неподалік від Овруча – у Коростені [1,30]. Характер поховання князів свідчить про те, що такий звичай був запроваджений з проникненням на Русь загарбників-чужинців, бо звичаї етносів, що жили тут у ті часи, передбачали спалювання трупа.

Овруцький епізод почасти нагадує і міф **про “зміну царів”**. На думку В. Проппа, цей міф притаманний тим казкам, у яких герой приходять на чужу землю, одружується там із царівною і залишається царювати або, добувши царівну, повертається у володіння, що належали його батьку [5, 333]. Власне, цей мотив

не прямо торкається події в Овручі, а скоріше – її наслідків: Володимир, найнявши за морем варягів, вигнав з Новгороду Ярополкових посадників, а перед тим, як іти на Київ, силою забрав собі у жони полоцьку княжну Рогніду, котра бажала одружитися з Ярополком. Що це за “обхідний маневр” Володимира, адже логічно було б одразу йти на Київ, а не воювати спершу з Рогволодом, князем полоцьким? Літописець тут повів себе як літератор, вдавшись як до використання в оповіді місцевих звичаїв (“сватання” Володимира), так і до європейської міфологічної традиції, яка диктувала “комплекс одруження і досягнення влади”[5, 334].

У контексті міфа про зміну царів цікава така деталь з овруцького епізоду: Олег загинув не в битві, а його при відступі “спихнули з мосту в урвище”, де і знайшли другого дня. Аналізуючи міфи про “воцарение героя”, В. Пропп зауважує, що загибель царя може відбутися і таким чином: “Йому пропонують перейти по мотузочку або жердочці через яму. Він звалюється(...) Походження мотиву тонкого мосту іде від уявлення, що царство мертвих відділене від царства живих тонким, часом волосяним, мостом, через який переходять померлі або душі померлих”[5, 339]. Отож у художній структурі оповіді про овруцьке побоїще “міст” можемо розглядати як перехід до світу мертвих, а сам той світ уявляється в образі “урвища”.

Ще один міфологічний мотив овруцького епізоду – біблійний: **братовбивство**. На відміну від старозавітного Каїна, Ярополк зважується на братовбивство не сам, а його намір спровокований злою намовою Свенельда, котрий чужою рукою надумав помститися за свого сина. “Неповна” вина Ярополка акцентується тим, що він “плакав” над убитим Олегом і дорікав за цю смерть Свенельду (“дивись, адже ти цього хотів”). І все ж опосередковано він – братовбивця, оскільки саме його дії призвели до смерті брата. Біблійним міфом літопис скріплює “братній” зв’язок поміж Ярополком та Олегом, хоч насправді, як гадає М. Грушевський, київському князю “мати під боком особного князя в Деревській землі, сидячи в Києві, само по собі не було вигідно, і се одно могло дати тисячні поводи для

конфлікту”[6, 479]. А мотив братовбивства з такою ж “неповною” виною повториться у літописі одразу ж за овруцьким епізодом, коли Володимир усуне від влади того ж Ярополка [1, 45-46].

Е п і ч н і д ж е р е л а. Оповідь про події в Овручі 977 року – це лише один з епізодів про війни полян із древлянами. На думку М. Грушевського, “сі древлянські війни мали паралельні перекази і поетичні твори, які зв’язувались то з тим, то з іншим князем”[7, 109]. Мабуть, залежно від політичної ситуації і волі літописців-редакторів, деякі епізоди випали або були спрощені. І все ж наявність дружинного епосу, пов’язаного зі Свенельдом, ще доволі чітко простежується, а в зображенні подій 977 року він поєднується з дружинним епосом Ярополка. Для овруцького епізоду автори літопису використали фрагмент про полювання Свенельдового сина Люта і доточили військовими оповідками про походи Ярополка, аби вмотивувати його похід на Олега. Пізніше до всього цього долучили епос Володимирового циклу, виправдовуючи вбивство Ярополка тим, що Свенельд був нібито батьком Мала (Мстиші), князя древлянського, дочка якого Малуша народила од Святослава Володимира, – отож Володимир помстився за свого родича по материнській лінії.

Звичайно, тепер важко розібратися у літописних комбінаціях, які з плином часу зазнавали змін і перестановок, та очевидним є активне використання у літописах дружинного військового епосу. Відомо, що цей епос знайшов своє відображення і в билинах Київського циклу, а овруцька історія, зокрема, – у билинах про Вольгу (слов’янський варіант варязького імені Олег). Вольга Святославович володів древлянськими городами Гурчевець, Оріховець і Крестьяновець (на думку М. Квашніна-Самаріна, О. Шахматова, це – Овруч, Корчеськ і Коростень [8 ; 3]), до них і ходив збирати данину. Та якось “мужички-розбійники” із Гурчевця-Овруча не допустили до свого міста дружину Вольги, “силушку великую”: всі загинули на “подельних мосточках”, які були підрізані “мужичками” – і “сила вся в реченьку подвалялася”[9, 242-248]. М. Грушевський зауважує, що історичним підґрунтям цього билинного епосу є “відпор, який ставиться людністю княжій

дружині при зборі дані”[7, 139], проте обставини загибелі Олега (за літописом) вочевидь перегукується з трагедією Вольги. В іншому варіанті билини змальовано суперництво Вольги та Микули Селяниновича [10, 129-135]. Перемагає Микула, чим епос вивищує його серед інших билинних героїв і, навпаки, іронізує з князя. Така розв’язка обумовлена тим, у якому середовищі виникла ця билина: очевидно, йдеться про древлянський епос, оскільки оспівується “селянинович”, тобто місцевий мешканець, котрий протистоїть чужинцю, яким був на Древлянській землі Вольга-Олег. Вал. Шевчук, однак, вважає Микулу полянином, “нащадком тих племен, яким було скинуто з неба плуга”[4, 201], а А. Кінько відносить його до древлянських богатирів, і був він родом з-під літописного Здвиження [11, 20-28]. Навряд чи ім’я богатиря християнське (Микола), адже билини виникли ще до впровадження християнства на Русі, а на географічній карті і досі є ріка Мика (звідси і назва літописного Мичеська, нині – Радомишль), через яку, напевне, пролягав шлях із Києва до Малина, Коростеня, Овруча, Олевська (Олегська) – давніх “древлянських городів”.

Спогадавши билину про Вольгу, зазначимо, що не йдеться про її вплив на літописну традицію (чи навпаки): бувало так, що одна якась подія знаходила своє відображення у різних лініях епічної творчості, від чого та подія отримувала відмінну в кожному разі інтерпретацію. Навіть звівши їх воедино, неможливо реконструювати їх достеменно історичне протікання. Можливо лише у чомусь побачити, десь вгадати загальні обриси тієї події.

З літературного погляду оповідь про овруцьке побоїще становить собою експресивну історичну новелу, вмонтовану у літописний текст о тій порі, коли літописцями оброблялася одна з концепцій “Повісті минулих літ” – “як Руська земля постала”.

1. Літопис Руський / Переклад з давньорус. Л. Махновця. – К., 1989.
2. Див.: Шахматов А.А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. – СПб, 1908.

3. Шахматов А.А. Мстислав Лютый в русской поэзии // Сб. Харьковского истор.-филол. о-ва, 1909. – Т. XVIII. – С. 82-91.
4. Шевчук Валерій. Мисленне дерево. – К., 1989.
5. Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки. – Л., 1986.
6. Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 1: До початку XI віка. – К., 1991.
7. Грушевський М. Історія української літератури: У 6 Т. – Т. 2. – К., 1993.
8. Квашнин-Самарин Н.Д. Русские былины в историко-географическом отношении // Беседа. – 1871. – № 4-5.
9. Песни, собр. П.Н.Рыбниковым. – М., 1861.
10. Былины. – М., 1986.
11. Кінько А. Билинна слава Києва. – К., 1983.